

Ю.В. Павленко, О.М. Харченко

РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНИЙ СВІТ ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО НЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ

Неолітична революція обумовила якісні зміни в усіх галузях життєдіяльності людей. Вона торкнулася однаково як сфери матеріального виробництва, так і релігійно-міфологічного світогляду і духовної культури.

Еволюція релігійно-міфологічних уявлень має певну співвіднесеність з етапами соціально-економічного розвитку. Перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарства приводить до радикальних змін у світосприйманні первісної людини. Так, якщо за доби привласнюючих форм господарства переважають анімістичні вірування, то з переходом до відтворюючого типу господарства намічається тенденція до виділення певних персонажів, які відігравали значну роль у життєдіяльності людей. Найбільш розвинутого вигляду ці ранньополітеїстичні уявлення набувають у колективах орієнтованих на землеробство, в меншій мірі — у суспільствах, що спеціалізувалися на тваринництві та рибальстві. Для епохи пізньої первісності характерна тенденція до подальшого розвитку політеїстичного світосприймання, яка приводить до формування пантеону богів з чітким внутрішнім ієрархічним співвідношенням між ними, що кінець кінцем знаходить завершення у пантеїстичних та монотеїстичних формах релігії.

Дослідження матеріальної культури, історії господарства, культурно-історичних зв'язків населення первісного суспільства являють собою певне підґрунтя в розумінні розвитку не тільки світоглядних уявлень, а й безпосередньо пов'язаної з ними художньої творчості у найширших її аспектах: від хронології, стилістики

і функціонального призначення до походження і семантики образів.

Формування справжньої поліваріантності в розвитку мистецтва давнього населення України пов'язується з добою неоліту, коли людство переходить до таких високопродуктивних форм господарювання як спеціалізоване рибальство, з одного боку, та ранніх видів землеробства і скотарства, які стають основою подальшого поступу, з другого. У суспільствах, орієнтованих переважно на ту чи іншу з трьох названих систем господарства складаються свої специфічні релігійно-міфологічні уявлення, що знаходять відображення у творах образотворчого мистецтва. Саме з добою неоліту пов'язані якісні зміни в усіх сферах творчості.

Мистецтво верхнього палеоліту і мезоліту, при всій його варіативності в межах кожного окремого виду, відрізняє дотримання значної сюжетної і стилістичної єдності. За доби неоліту зростає не тільки тематична, образна, стилістична різноманітність, а й інтенсивність локальних особливостей географічних, соціокультурних регіонів. В більш широкому розумінні — розширюються і ускладнюються функції мистецтва.

Одиночний образ тварини, що домінує в усіх видах палеолітичного фігуративного мистецтва, очевидно являє собою певне уособлення універсальної моделі, через яку сприймає себе і людина (її образ посідає друге місце). Встановлення і дешифрування зв'язків між ними мають безліч варіацій залежно від інтерпретації кожного з фахівців, які займаються даною проблематикою. У мезолітичній картині світу відбувається зміщення акцентів: центром

1 Буятян К.П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. — 1989. — № 1. — С 18; Генінг В.Ф. Соціальні формації первісності // Археологія. — 1989. — № 4. — С.4—7; Павленко Ю.В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія. — 1990. — № 2. — С.6—10; Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 444.

2 Павленко Ю.В. О стадийном соотношении атапов социально-экономического, этнического и духовного развития докапиталистических обществ // Духовная культура древнего населения Украины / Тез. докл. — К., 1989. — С. 33—35.

3 Абрамова З.А. Древнейшие формы изобразительного творчества: Археологический анализ палеолитического искусства // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 22—24; Столяр А.Д. О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 59—66; Селиванов В.В. Человек и зверь: О двух ведущих темах палеолитического искусства // Первобытное искусство. — Новосибирск, 1976. — С.25—29.

формально продовжує бути тварина, але навколо неї розгортається дія, яку творить людина, і власне сама дія стає тією основою, яка вибудовує композицію, і розгортає сюжетну розповідь. На зміну живому, сповненому динаміки та своєрідної реалістичності мистецтву мезоліту приходить поволі статична антропоморфна і зооморфна символіка неоліту-енеоліту. На зв'язок між натуралістичним мистецтвом і мисливським способом життя, схематичним мистецтвом та осілим способом життя вказували А. Брейль, Г. Кюн, Г. Обермайер та ін.⁵

Таким чином, у часі лінія стилістичної еволюції характеризується, у найзагальніших рисах, поступовим переходом від натуралізму до схематизма. Відбувається подальший поступ у напрямку переходу від фігуративного до нефігуративного мистецтва, де воно набуває знакових форм, поступово перетворюючись у іконічні схеми. Слід зауважити, що ступінь розвинутості знаків прямо залежить від рівня суспільства. В цьому відношенні землеробські колективи демонструють довершені, надзвичайно складні орнаментальні композиції, в яких за допомогою символів вміщено міфологічні, космогонічні, світоглядні уявлення. Тенденцію до знаковості мають і антропоморфні зображення. Саме відмінністю у світоглядах давніх рибальських та землеробсько-тваринницьких колективів у порівнянні із мисливськими можна пояснити появу нових видів і форм мистецтва (монументальна антропоморфна і зооморфна пластика, розписна кераміка, архітектурні споруди) і одночасне забуття старих (наскельний печерний розпис).

Певна річ, що релігійно-міфологічні уявлення неолітичного, родового суспільства безпосередньо виростають на тлі уявлень ранньопервісних, здебільшого мисливців та збирачів закритих ландшафтів з більш-менш індивідуалізованими формами діяльності та статтево-віковим, в межах парної сім'ї, розподілом праці, колективів. Тут ми спостерігаємо подальший розвиток фетишистських та органічно пов'язаних з ними анімістичних уявлень, професіоналізацію та ускладнення магії (особливо у землеробів-тваринників) та шаманізму (перш

за все у рибалок-промисловців Північної Азії та Північної Америки). У деяких суспільствах індивідуалізація особистого духовного життя на цьому ступені розвитку веде до розквіту нагвалізму — комплексу вірувань у наявність у кожного повноцінного члена суспільства власного духа-покровителя і ритуальних дій, що впливають з цього переконання.

Криза верхньопалеолітичного мисливського та, вже здебільшого у перші тисячоліття голоцену, мисливсько-збиральницького (так звана "мезолітична криза") господарства висунула перед низкою людських колективів завдання пошуку нових джерел харчування. Особливо гостро ця проблема ставала у відносно бідних біомасою областях, як в арктичних широтах, куди, слідом за стадами північних оленів, що все більше ріділи, відходили у IX — УН тис. до н.е. нащадки колишніх євразійських колективних мисливців прильодовикової зони. Досягаючи узбережжя арктичних морів, вони частково переорієнтовувалися на полювання на морського звіра, а в гирлах річок спеціалізувалися на рибальстві. Їхніми віддавленими нащадками, враховуючи асиміляцію із східноазійськими монголоїдами, стали сучасні народи півночі: чукчі, ескімоси, алеути, — у традиційному мистецтві та світосприйманні яких знаходимо генетичну спільність з культурою мисливців верхнього палеоліту, що, звичайно, змінюється відповідно до нових умов життя.

Порівняно з ранньопервісними народами північних регіонів Азії та Америки у етносі рибалок і морських мисливців, що ведуть осіле життя, вже спостерігаємо як розгалужену систему генеалогічної спорідненості, так і, відповідно, розвинутий культ предків-родоначальників. Останній, як то добре засвідчується у індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки, зберігає виразні тотемічні риси. Домінуючими в уявленнях про природу є анімістичні вірування. Так, алеути мали уявлення про "небесного творця", але головне значення приділяли різноманітним добрим та злим духам. Шаманство значною мірою мало народний характер: кожний вмів своїм співом та діями закликати духів і вселяти їх у ті чи

⁴ Мириманов В.Б. К классификации палеолитических изображений // От мифа к литературе. — М., 1993. — С. 55—56.

⁵ Кюн Г. Искусство первобытных народов. — М.-Л., 1933; Мириманов В.Б. К вопросу о происхождении наскельного искусства Сахары // Искусство Африки. — М., 1967. — С. 6—27; Гуштин А.С. Происхождение искусства. — М.-Л., 1937. — С. 7—10.

⁶ Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М., 1977. — С. 95—101; Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. — М.-Л., 1964; Токарев С.А. Проблемы общественного сознания доклассовой эпохи // Охотники, собиратели, рыболовы. — Л., 1972.

інші предмети, в чому виразно бачимо риси фетишизму. Але були і шамани-фахівці, яких опікували певні духи — їхні володарі. Серед добрих духів особливо вшановувались, часто звертаючись до них, духи предків. Вважалося, що вони мешкають серед живих і допомагають сородичам-нащадкам.

Особливу роль у міфологічних уявленнях узбережньо-рибальсько-промислових груп Арктики та Північного басейну Тихого океану відіграють образи духів-господарів відповідних риб та морських тварин. Однією з таких постатей є ескімоська Седна, яка живе на дні океану і володарює над усіма морськими істотами, що їх час від часу посилає людям. Коли люди грішать, вона сердиться й притримує морських тварин та промислових риб на відстані від берегів — і у людей тоді настає голод. Поруч з цим подальшого розвитку набуває ідея та відповідний культ вмираючого та оживаючого звіра. Люди вірять у священну природу звіра, на якого полюють, і за допомогою спеціального магічного ритуалу намагаються загодити його духа-персоніфікацію, одночасово примусити чи вблагати його посилати людям його сородичів-звірів. Прямі паралелі бачимо у відповідних ритуалах багатьох осілих рибацько-мисливських народів Сибіру та Далекого Сходу (хантів, мансів, нівхів, нанайців, ороців, айнів та ін.), спрямованих на задовбрювання духа вбитого ведмедя та виправдання перед ним.

Розглянемо тепер, спираючись, перш за все, на археологічні дані, формування, розвиток та поширення переважно-рибальських суспільств протонеолітичного етапу середньої стадії первісності у найдослідженішому на сьогоднішній день європейсько-західноазійсько-північноафриканському регіоні, їхнє господарське, соціальне та духовно-культурне життя.

Початкові стадії формування спеціалізованого рибацького комплексу — Східносередземноморсько-Передньоазійського регіону сягають, як про це свідчать дослідження у Верхньому Єгипті та Нубії, останніх тисячоліть плейстоцену. За наведеними В.І.Непріною даними, роль риби як харчового продукту помітно зростає наприкінці верхнього палеоліту і в Європі, зокрема на території України. Але стосовно тих часів мова йде ще не про рибацьтво як таке, а про здобич великих рибин на мілководді чи в інших умовах майже

тими ж засобами, якими проводилось полювання — за допомогою списа, що поступово перетворюється на гарпун. Останній був добре відомий у фінальному палеоліті Франції.

Але питання про виникнення власне спеціалізованого, з допомогою сітки та човна, рибацьтва (зокрема в чи не найдавнішому його ареалі — Східному Середземномор'ї) ускладнюється тим фактом, що сучасний рівень Середземного і Чорного морів на багато десятків метрів вищий за той, що був наприкінці плейстоцену, коли названі моря були закритими водоймищами, не пов'язаними ані між собою, ані з Атлантикою. В той же час зрозуміло, що основні осередки ранньорибацьких общин у Середземномор'ї, так само як і в інших регіонах (можливо не менш давнім центром рибацьтва було узбережжя Перської затоки), знаходилися саме над морем та в гирлах річок, що у нього впадали. Відтак вони зараз знаходяться глибоко під водою, де опинилися після таяння льодовика, різкого підвищення рівня світового океану близько 10 тис. років тому та катастрофічного прориву десь протягом УПІ тис. до н.е. його водами спочатку Гібралтару, а потім і Пропонтиди. Тому лише в окремих місцевостях Палестини близько Х — ІХ тис. до н.е. ми фіксуємо поселення з виразно рибацькою спеціалізацією. Як, наприклад, на горі Кармел, біля півніжжя якої завдяки стрімкому схилу море знаходилось і в ті далекі часи, або у басейні р. Йордан, що не пов'язана із морем і відповідно не зазнала затоплення з його боку (зокрема відоме і досить добре досліджене поселення Ейіан біля оз. Хуле).

Не пізніше VIII тис. до н.е. мореплавання, розвиток якого був безпосередньо пов'язаний з успіхами спеціалізованого човново-сіткового рибацьтва, стало розвинутим вже настільки, що групи носіїв з палестино-сирійсько-натуфійською культурною традицією з'являються на Кіпрі, який ніколи протягом часу існування людини сучасного типу не був пов'язаний сушею з материком. Це дає підстави припускати, що у цей час, очевидно безпосередньо напередодні початку швидкого затоплення давніх берегів Середземномор'я, общини морських рибалок вже освоїли не тільки палестинсько-сирійсько-кілійське узбережжя, а й всю берегову лінію на півдні та заході Малої Азії та на півночі Єгипту. Принаймні в УН тис. до н.е.

⁷ Шницрельман В.А. Вказ. праця. -- С. 198–201.

⁸ Непріна В.І. Виникнення та розвиток рибацьтва на території України // Археологія. — 1988. — Вип. 64. — С. 28–33.

⁹ Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. -- М., 1982. — С. 25–31.

вже після великого Середземноморського потопу (пам'ять про який міцно зберегла давньогрецька традиція у переказі про так званий "Девкаліонов потоп") невеличкі рибальські поселення широко розповсюджуються по всій Егеїді, включаючи її численні острови, а у наступному тисячолітті ми спостерігаємо їх завдяки так званим "імпресо-кераміці", витоки якої пов'язані з культурами узбережних областей Близького Сходу, по всьому Західному Середземномор'ї до Іберії та Магрибу. Але тут вони, у VI тис. до н.е., з'являються з елементами відтворюючої економіки, свійською козою та найбільш ранніми формами землеробства, при тому, що рибальство, у поєднанні з полюванням та збиральництвом, відіграло провідну роль у їхньому житті.

В цей час, з VIII— VII тис. до н.е., як уже зазначалося, спеціалізовано-рибальські суспільства вже були відомі і в середній смузі Європи від Керчинської протоки до Ла-Маншу і дуже імовірно, що принаймні на ріках Чорноморського басейну (Кубань, Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай) поширення носіїв відповідного господарсько-культурного типу було безпосередньо пов'язано з інфільтрацією етнічних груп анатолійсько-егейського походження, які В.Ф.Генінг умовно називає "карійцями", вважаючи, що їхні самоназви здебільшого були пов'язані з коренем "кар-".

Зважаючи на висловлені раніше міркування щодо локалізації макроетномовних спільностей фінального плейстоцену, цілком логічно припустити, що якщо в межах Нільського басейну, зокрема в його дельті та поблизу порогів, а також вздовж берегів Північної Африки, від Єгипту до Магрибу, просувалися переважно рибальські родові колективи афразійської етномовної приналежності (аж до Канарських островів — гуанчі), які і у цілому могли переважати у Східному Середземномор'ї, то в Егеїді, вздовж південноєвропейських півостровів та островів (Балканський, Апенінський, Піренейський, Крит, Сіцилія, Сардинія, Корсика тощо) і в басейні Чорного та Азовського морів, безумовно, переважали представники західної групи сінокавказьких діалектів, від яких до нашого часу залишилися на Кавказі абхазська та адигейська, а на Піренеях, скоріш за все, баскська.

Аналогічну, хоча поки що, з огляду на рівень дослідженості, менш чітку картину розповсюдження здебільшого рибальських, протетнічних, а потім і неолітичних родових колективів спостерігаємо й на теренах Західної, Центральної та Південної Азії. Основними ареалами формування відповідного господарсько-культурного типу були, з одного боку, — район Перської затоки з нижніми течіями Єфрата, Тигра та Каруна (регіон формування протошумерійської спільності), з іншого, — широка Закаспійська-Приаральська зона з тоді ще повноводним Узбоєм та пониззями і дельтами Амудар'ї, Сирдар'ї, а можливо, і Емби, Уралу та Волги (область неолітичної рибальської кельтимінарської, імовірно в етномовному відношенні протофіноугорської, тобто основної гілки уральської, спільності). Якщо представники другого ареалу протягом VI — IV тис. до н.е. поширювалися здебільшого на північ, поступово руслами річок опановували і широкі лісові простори Західного Сибіру, Уралу та Східної Європи, а у Прикаспійсько-Аральському регіоні їхні нащадки були асимільовані у IV — II тис. до н.е. скотарями-індоевропейцями, то вплив рибалок Перської затоки, протошумерів, як можливо і представників і інших праєтномовних спільностей, мав місце в басейні Індійського океану, десь між Аравією та Індією, хоча це питання поки-що лишається майже недослідженим для часів середньої доби первісності.

Таким чином, бачимо, що представники рибальсько-приморсько-промислової лінії розвитку середньої первісності відіграли величезну роль у формуванні етно-культурно-мовної карти світу, якою вона склалася на час формування та утвердження цивілізаційних структур у відповідних регіонах Земної кулі. Саме їм людство має завдячувати за освоєння островів та віддалених узбереж, що стало можливим лише за умов винаходу надійних транспортних морських засобів, які, як, скажімо, полінезійські катамарани, були здатні долати тисячі кілометрів океанських просторів.

Саме з колективами цього, здебільшого приморського, господарсько-культурного типу та з їхніми безпосередніми нащадками пов'язане спорудження магалітичних споруд ритуально-поховально-культового призначення: дольменів, менгірів, кромлехів. Найбільш ран-

Шнирельман В.А. Вказ. праця. — С. 169—173.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - С 26-34; Павленко Ю.В. На шляху до ранніх цивілізацій на Україні та суміжних територіях: // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. — К., 1993. — С 8—16.

ні ^ подібних пам'яток датуються неолітичним часом і зустрічаються переважно у районах морських та океанічних узбережжів та на островах практично у всіх частинах світу: у Причорномор'ї (зокрема в районах Північно-Західного Кавказу), в Центральному та особливо Західному Середземномор'ї, дещо пізніше — на всьому Атлантичному узбережжі від Гібралтару до Скандинавії на північ та до Західної Гвінеї на південь . На користь приналежності мегалітичних споруд до культури неолітичних рибальських колективів говорять етнографічні матеріали деяких районів Океанії, де традиція побудови цих культових пам'яток зафіксована на початку європейської колонізації. Якщо взяти до уваги, що одні з найдавніших видів дольменів зустрічаються у Східному Середземномор'ї, зокрема в Палестині, то має право на існування думка про участь у рибальському освоєнні Середземномор'я та найближчого до неї Атлантичного узбережжя як західними сінокавказцями (здебільшого в межах Європи та Кавказу), так і афразійцями (у північних областях Африки).

Але значення спеціалізовано-рибальських общин середньої первісності полягає ще і в тому, що саме їхні представники склали найдавніше етно-мовно-господарчо-культурне підґрунття перших землеробських цивілізацій Старого і Нового Світу, зокрема Шумерійської, Єгипетської, Узбережно-Перуанської та, скоріш за все, Ольмекської на східному узбережжі Мексики. Не меншу роль відігравали вони і у формуванні тла цивілізаційного розвитку давніх народів Середземномор'я (зокрема мінойських критян, а потім греків, фінікійців, філістимлян як і інших представників кола "народів моря" тощо), Перської затоки та північних узбережжів Аравійського моря (відомі за шумерійськими текстами Дільмун — о. Бахрейн та Мелаха — область при дельті р. Інд), материкових узбережжів та островів Південно-Східної Азії, Японії тощо. Основою всіх названих, як і будь-яких інших, цивілізацій була розвинута землеробсько-скотарська (чи майже суто-землеробська, як у Мезоамериці) культура, але з-під соціокультурної системи її носіїв виразно проступав більш архаїчний, в основі своїй пов'язаний з рибальсько-промислово-морським комплексом, етнокультурний шар.

Останнє, перш за все, простежується не стільки у сфері економіки та технічних засобів,

традицій харчування населення відповідних регіонів тощо, а у специфіці їх релігійно-міфологічно-культового життя. Так, у Нижній Месопотамії засвідчується практика культового пожертвування риб у храмі міста Ереду, покровителем якого був мудрий та сприятливий до людей бог Еа (Енкі). У історичні часи він вважався покровителем рибалок, підземних вод та іригаційних систем, але за давньою традицією він зображувався у вигляді людини-риби. Такий саме вигляд напівриби-напівлюдини мав і головний філістимський (узбережжя Палестини) бог Дагон. З іншого боку, ворожою до богів і до людей антропо-іхтіоморфною потворою вавилоняни уявляли собі Тіамат, що жила у первинному океані і яку міг пересилити лише Мардук (між іншим, син покровителя рибальства Еа). Священні храмові басейни з рибами, як і присвячені риbam храми ("будинки риб") у давнину були широко відомі по всьому Сходу від Месопотамії до Карфагену і Закавказзя, а у Середній Азії (зокрема на півдні Узбекистану) священних риб у невеликих прудах біля колишніх домусульманських святилищ спостерігаємо і зараз. Гіганська первозданна риба Кара відома у давньо-іранській міфології, страхітливим аналогом її виступає, очевидно філістимського або фінікійського походження, Левіафан. З іншого боку, широковідомим є глибинний і сутнісний зв'язок образу Ісуса Христа з рибою, з оточенням рибалок, з алегоріями рибальства тощо. Поруч з цим у давнину в Закавказзі широко вшановували, як відзначає В.Н.Топоров , образ матері-риби, здійснювали обряд захоронення риб, вірили у гіганську рибу як опору Землі, мали магичні "рибні" орнаменти.

Імовірно з цим була пов'язана традиція встановлення так званих вішапів та вішапоїдів — видовжених кам'яних стел (іноді більше чотирьох метрів заввишки), що за формою нагадували рибу (частіше всього сома або чанар). Кам'яні монументи часто супроводжувались й іншими образами: шкіра бика, що була наче накинута зверху на моноліт, із звисаючої морди якого витікають хвилясті водяні потоки, нижче можуть бути розміщені фігури птахів. Таким чином, у вішапах втілено цілий комплекс уявлень про божество — покровителя води у вигляді риби, жертвну тварину, що цьому принесено, хвилясті потоки. Зважаючи на те, що ці монументальні кам'яні скульп-

¹² Марковиг В.И. Дольмены Западного Кавказа. — М., 1978. — С. 297—315; История первобытного общества: Эпоха классового образования / Отв. ред. Бромлей Ю.В. — М., 1988. — С. 404—405.

¹³ Топоров В.Н. Рыба // Мифы народов мира. — Т.2. — М., 1992. — С. 391—393.

тури знайдено в горах, в зонах гірських пасовиськ, більшість дослідників вбачають у них зв'язок з давніми іригаційними системами, котрі складались із рукотворних каналів і водосховищ, таким чином, вішапи виступають оберегами землеробства та скотарства¹⁴.

Не менше прикладів пошанування рибацького божества знаходимо в міфологіях Індії, Китаю, Мезоамерики, не кажучи вже про Сибір та Далекий Схід чи Океанію.

Пригадуючи уявлення рибацько-мисливських етносів північної частини тихоокеанського басейну про підводних господарів риб та морських промислових звірів, або їхніх окремих духів-уособлень, не важко дійти висновку, що відповідні образи пізніших релігійно-міфологічних систем, безвідносно до того, несуть вони позитивне (як Енкі-Еа, Амаатерасу, Дагон, величезна риба як втілення-аватара індійського Вішну) чи негативне (як Тіамат, Левіафан тощо) навантаження, є пізнішими трактовками духів-господарів промислових риб спеціалізовано-рибацьких колективів середнього етапу розвитку первісного суспільства. Саме тоді в середовищі протонеолітичних та неолітичних контактано-етнічних спільностей Близького Сходу (Ейнан у Палестині), Європи (Лепенський Вір на Дунаї, Кам'яна Могила у Приазов'ї поблизу Мелітополя), Південного Сибіру (на Єнісеї, доречі в зоні давнього ареалу сінокавказької за походженням прахетської спільності), Закавказзя та Північного Кавказу виникає культ пошанування "господарів" видів промислових риб. Певні сакралізовані персоналізації останніх бачимо у рибоподібних чурингах, наприклад, Кам'яної Могили¹⁵.

Крім того, в усіх зазначених районах виникає традиція встановлення кам'яної скульптури з виразними іхтіо-антропоморфними рисами. Зазначимо, що в межах України неолітичні рибацькі були зосереджені, основним чином, біля Дніпрових порогів, але зараз ці місцевості знаходяться під водосховищами. Між тим не виключено, що такого роду твори мистецтва могли б існувати там, або ще будуть

виявлені у поймах Дніпра та Дністра, де у межах поширення рибацьких общин знаходились природні виходи каміння.

Найбільш дослідженими у цьому плані виглядають культури Лепенського Віру у Югославії та окуньовська на Єнісеї. Якщо культовий характер дунайських людських кам'яних голів з підкресленими рибацькими рисами (виразні круглі очі, напіввідкритий великий рот, іноді стилізована луска, зигзаги) не викликає великих розбіжностей у думках дослідників, то семантичне навантаження кам'яної пластики хакасько-мінусинського степу не має єдності серед фахівців¹⁶. Пояснити це можна було складністю композиції окуньовських монументів (нагадують тотемні стовпи північноамериканських індіанців), на яких висічено людські обличчя (причому рельєфні форми поєднуються з графічними) різного ступеню реалістичності, часто — поєднання зооморфних та антропоморфних рис і знаків-символів. Крім того, певна "розтягнутість" у часі, протягом якого відбувалася еволюція культового призначення зображень, та урахування місця встановлення кам'яних "ідолів" (на вододілах, біля озер, на підвищеннях) дозволяють вбачати у них зв'язок з культом родоначальниці, плодючості, промисла, сім'ї та іншими тотемістичними або шаманськими уявленнями, з одного боку¹⁷, а з іншого — реальних шаманів чи їхніх духовних покровителів¹⁸. Припускають також втілення у них знаків колективної власності на землю, що належали конкретним етнічним групам, і, таким чином, вони не тільки окреслювали межі володінь певної общини, а й несли берегові функції¹⁹.

Подібну варіативність у семантиці, на рівні своєї іконографії, спостерігаємо у вішапоїдних скульптурах Закавказзя. Однак, попри всі стилістичні відмінності кам'яної іхтіо-антропоморфної пластики Євразії вона відзначає єдність міфологічно-сакральної основи.

У зв'язках з докорінними змінами у всіх сферах життєдіяльності при переході від раннього до середнього етапу первісності, особли-

¹⁴ Пиотровский Б.Б. Вишапы: Каменные статуи в горах Армении. — Л., 1939; История искусства народов СССР. — Т. 1. — М., 1971. — С. 44–46.

¹⁵ Даниленко В.М. Кам'яна могила. — К., 1986. — С. 118–130; Чмихов М.О. Давня культура. — К., 1994. — С. 56–58.

¹⁶ Вадецкая Э.Б. Проблема интерпретации окуневских изваяний // Пластика и рисунки древних культур. — Новосибирск, 1983. — С. 86–97; Кожин П.М. О каменных изваяниях хакаско-минусинских степей // Звери в камне. — Новосибирск, 1979. — С. 92–93; Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая. — Новосибирск, 1979. — С. 92–93.

¹⁷ Вадецкая Э.Б. Вказ. праця. — С. 96–97.

¹⁸ Леонтьев Н.В. Антропоморфные изображения окуневской культуры: Проблемы хронологии и семантики // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в древности? Неолит и эпоха металла. — Новосибирск, 1978.

¹⁹ Кожин П.М. Вказ. праця. — С. 210.

вф завдяки формуванню генеалогічного роду як основи соціальних відносин та переорієнтації на відтворюючі форми господарської діяльності як основи життєзабезпечення, на зміну тотемічним уявленням та мисливським культам "господарів" промислових тварин ранньопервісної доби приходять культ родових предків та різноманітні аграрно-скотарські культури із пошануванням природних стихій, головним чином — життєдайної Матері-Землі та Батька-Неба.

Перехід від тотемізму, цієї серцевини ранньопервісного світогляду, до культу родових предків та від промислових культів до аграрних відбувався не синхронно і був пов'язаний з різними — соціальними та економічними процесами. Перехід до генеалогічного, як правило батьківського, роду був пов'язаний з осілістю здебільшого на тлі рибальства, а потім вже трансформувався у пошанування першопредків, які, як вважалося, першими опанували-освоїли певну промислову місцевість. А відтак вони є не тільки духи-покровителі своїх сородичів-нащадків, а й сакральними патронами місця мешкання та господарчих володінь останніх. Такі уявлення складають ідейне тло права членів відповідного роду на володіння-використання його представниками певних господарчих угідь — рибних ловів та місць скупчення морського звіра, а пізніше — земельних ділянок та пасовиськ. (Згадаймо культуру окуньовських статуй).

За таких умов формування культу родових предків, покровителів родових колективів та верховних сакральних власників їхніх господарсько-промислових володінь і постійних поселень відбувається ще у рибальсько-мисливсько-збиральницькому середовищі протонеолітичних суспільств, тоді як його остаточне утвердження фіксуємо як у високоспеціалізованих рибальсько-примислових, так і у ранньоземлеробсько-тваринницьких неолітичних колективах.

Між тим, як засвідчують етнографічні дані, навіть у таких високорозвинених спеціалізовано-рибальських суспільствах як індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки, культ родових предків ще зберігав виразні тотемічні риси. Останнє зокрема засвідчується так званими "тотемічними стовпами". Самі

вони, як відзначає Д.М.Сегал, не були тотемами або зображеннями тотема у власному розумінні, а своєрідними пам'ятниками (встановленими при житті або після смерті) окремим впливовим особам. Але на них символічно зображалися подвиги його предків, аж до, врешті решт, зооантропоморфних істот тотемічного типу — Ворона, Гагари, Ведмеда тощо.

З "тотемними стовпами" індіанців співставимі вертикальні стовпоподібні композиції рибалок та ранніх землеробів островів Індонезії, Меланезії та Полінезії, присвячені генеалогії безпосередніх предків. Однак, для них характерною ознакою є тенденція до антропоморфізації зображення при наявності деяких стилізованих зооморфних елементів. Це цілком узгоджується з розвинутим культом родових предків у ранньоземлеробських та рибальських суспільствах меланезійців та папуасів Нової Гвінеї, які, на відміну від більш розвинутих полінезійців чи батаків Індонезії, знаходились на середньому ступені первісності. Вшанування предків тут пов'язано з культом їх решток, зокрема черепів, хоча в деяких місцях, за спостереженнями М.М.Миклухо-Маклая, їх вже витісняли дерев'яні та глиняні чоловічі (зрідка жіночі) фігурки предків, у яких, як вважалося, мешкали духи.

Культ предків та культ черепів, як його різновид (на стадії пізньої первісності — головним чином, представників знатних родів, вождів та жреців), був широко відомий і у межах давньоземлеробсько-скотарського регіону. У зв'язку із знахідками на півдні України модельованих черепів вождів суспільства катакомбної культури початку II тис. до н.е., С.Ж.Пустовалов і В.В.Отрощенко збрали дані щодо витоків відповідного ритуалу у неоліті Близького Сходу, де аналогічна традиція налічувала тисячоліття. Найдавнішими зразками такого тину є знахідки у Ієрихоні, що датуються VII (а можливо і VIII) тис. до н.е. Культ черепів відомий і в інших близькосхідних неолітичних пам'ятках. Наприклад, у Чатал-Гююці VI тис. до н.е. розкопано храм, розписи якого зображують хижих птахів, що царять над обезголовленими тілами, а в самому приміщенні навколо вогнища стояли лави з людськими черепами²³.

²⁰ Сегал Д.М. Мифологические изображения у индейцев Северо-Западного побережья Канады // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 321–369.

²¹ Токарев С.А. Ранние формы религии. — М., 1990. — С. 256–258.

²² Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 59–84.

²³ Мелларг Дж. Вказ. праця. — С. 90–94.

Подібні культові приміщення з черепами предків широко відомі в неолітичних та енеолітичних культурах балкансько-лередньоазійського кола (серед них і культура Кукутені-Трипілля). Традиція поховань (особливо жіночих та дитячих) під підлогою жител за свідчує, що для людини середньої доби первісності ще не існувало неподоланих кордонів між світом живих та світом померлих. Є всі підстави припускати, що саме тоді, на давньоземлеробській стадії розвитку, за умов акцентуації уваги на самовідтворенні рослини через зерно, яке проростає, та на родовій спайці і єдності сородичів, домінуючими уявленнями стосовно смерті стає ідея перевтілення, відродження душ померлих через новонароджених членів роду. Це доповнювало та обґрунтовувало загальну ідею єдності роду, однією з персоніфікацій якої і був культ духів-предків.

Перехід до землеробства супроводжувався трансформацією уявлень попередньої доби, у системі яких особливе значення мав зв'язок (у тому числі і за походженням) людини та певного звіра, птаха, риби. Як найважливіші тепер усвідомлювалися саме зв'язки між людьми у межах сталого родового колективу. Слід зазначити, що культ предків, на думку дослідників, найбільш розвинутого вигляду набуває у землеробських колективів і меншою мірою стосується тваринницьких. Тому у перших складається відповідна система релігійно-міфологічних уявлень, що пов'язані з культом жінки: богині-матері чи персоніфікації родючості в образі жінки-прародительки (як то пізніше бачимо в шумерській та еламській міфології), Великої матері всього суцього. У других (значно пізніше у часі) — культ духа — уособлення, вождя, воїна.

Таким чином, в процесі становлення відтворюючого господарства відбуваються докорінні зміни в оцінці людиною власної ролі та значення в оточуючому їй світі, в усвідомленні себе як особистості. В свою чергу це приводить до утвердження в мистецтві теми людини, що проявляється в тенденції до антропоморфізації головних божеств. Яскравим підтверджен-

ням цього є найбільш ранній з відомих нам неолітичний мистецько-культовий комплекс Чатал-Гуюка²⁴, скульптура і розписи якого присвячені жіночому божеству, що зображується в оточенні биків, леопардів та оленів. Чоловіче божество, пошанувіння якого теж мало місце, займало підпорядковане значення і досить рідко подавалося в антропоморфному вигляді. Частіше всього його образ пов'язувався з биком,

Образ жінки стає центральним у системі релігійно-міфологічних уявлень давньоземлеробських суспільств. На ньому перехреснюються і замикаються родові (в аспекті найважливішого засобу самовідтворення роду) і аграрні, і господарчі реалії. Ці уявлення, як то видається, у різних давньоземлеробських культурах були в цілому подібні, на що вказують не тільки самі скульптури, а й символи та орнамент на них і на керамічному посуді. Образотворчий матеріал демонструє абсолютне домінування зображень в сидячому вигляді (Передня Азія, Трипілля, Південний Туркменістан), що дає змогу бачити в них, поперше, втілення осідлості (стабільність роду, який мешкає в конкретному поселенні), по-друге, втілення уявлень про жінку як продовжувачку роду, від якої залежить його існування (сидяча поза пов'язувалась, імовірно, з родами, годуваннями дитини тощо). Статуетки, що зображують людину у повний зріст, переважали у палеоліті, але менш характерні для давніх землеробів (в енеолітичний час переважають вони в хассунській та самаррській культурах). На думку О.В. Антонової, положення тіла божеств відбивало космогонічні уявлення давнього населення, зокрема, концепцію вертикального поділу світу.

Ще з часів ранньої первісності до давньоземлеробських неолітичних суспільств переходять уявлення про три світи: верхній — небесний, середній — земний та нижній — підземний, але їхнє ідейно-образне навантаження зазнає істотних змін. Ранньопервісні мислиці основну увагу приділяли середньому світові, де жили вони самі і тварини, на яких полю-

²⁴ Анилова Л.И. К изучению социальной структуры и идеологии племен гумельницкой культуры: По данным погребального обряда // Советская археология. — 1986. — № 1. — С. 41–53.

²⁵ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1964. — С. 100.

²⁶ Котович В.М. Некоторые данные о связях населения Дагестана с Передней Азией в древности // Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности. — М., 1983. — С. 5–6.

²⁷ Мелларт Дж. Вказ. праця. — С. 89; Антонова Е.В. Вказ. праця. — С. 21–34, 78–91.

²⁸ Там само. — С. 107.

²⁹ Антонова Е.В. О характере религиозных представлений неолитических обитателей Анатолии // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. — М., 1979. — С. 12–35.

вали, тоді як небесний і підземний світи населялись духами та душами померлих, котрі лише спорадично могли впливати на події земного життя. Принципово іншою ставала картина світу у ранніх землеробів, успіх діяльності яких залежав, у першу чергу, саме від духів-персоніфікацій, врешті-решт — богів, небесних явищ та, до певної міри, реалій підземного світу. Тому зрозуміло, що відповідні образи, як правило чоловічий — верхній, небесний, активний, той, що творить, та жіночий — нижній, земний, пасивний, але життєвідтворюючий, опиняються в центрі уваги неолітичних землеробів. Їхні взаємини усвідомлюються у площині архетипів колективного безсвідомого і співвідносяться з виділеними

ял
К.Юнгом' Старцем-Магом та Героєм-Самістю з одного боку, та анімою, з іншого, трансформуючись в уявленні людей середньої первісності на Батько-Небо (особливо часто асоціювався з биком) та як Мати-Земля (зображалась у вигляді молоді або зрілої жінки з пластично підкресленими ознаками статі). Тому цілком можемо погодитись з думкою М.О.Чмихова про те, що символічне поєднання зображення бика та жінки (сюжет, що склав основу пізнішого міфу про викрадення Європи), поширюється у передньоазійсько-східноземноморському регіоні з неолітичної доби. Відповідно до цього образ бика починає переноситися і на зоряне небо — у вигляді сузір'я Тельця, яким, за розрахунками цього дослідника, починався Зодіак у V — III тис. до н.е.

Але, разом з тим, поруч з небесним Богом-Биком у взаємини з Богинею (яка пізніше уособлювалась і у вигляді корови: міф про Зевса та Іо, іконографія давньоєгипетської Ізиди тощо) вступав ще один чоловічий персонаж — демон підземного світу, частково — персоніфікація світового Хаосу, асоціативно пов'язаний з водними глибинами Дракон-Змій. Він добре відомий як за зображеннями на посуді передньоазійсько-східноземноморських культур, так і, за В.М.Даниленком та В.Г.Збеновичем, культур балкансько-дунайсько-карпатського кола, зокрема — трипільської Правобережної України. З іншого

погляду, цей образ є репрезентантом юнгівського архетипу Тіні.

Таким чином бачимо, що три провідні, зазначені вище, постаті не тільки пояснюються самою повсякденною практикою діяльності ранньоземлеробських общин, а і репрезентують на релігійно-міфологічному рівні базові архетипічні образи колективного безсвідомого, які, порівняно з ранньопервісною добою, набувають нового змісту.

У найзагальнішому вигляді космогонічні уявлення давніх землеробів включають два аспекти; вертикальний поділ світу і виникнення цього світу завдяки всепороджуючій землі (тому жіночий образ набуває символу землі). Знаковим виразом актів світотворення та світоустрою стає світове древо, ідея якого моделювалась і в антропоморфній пластиці, і в розписах та рельєфах святилищ, і в організаціях архітектурного простору, і в формі та орнаменталізації посуду.

Образотворчий та археологічний матеріал передньоазійсько-східноземноморських і генетично (як то українське Трипільля чи туркменське Анау) пов'язаних з ними культур середньої первісності дає підстави вважати, що протягом VII—V тис. до н.е. (періоду, що настав безпосередньо за добою "неолітичної революції") на значних просторах Азії та Європи, у колі так званих землеробських культур або культур мальованої кераміки, не зважаючи на різну етномовну приналежність їхніх носіїв (прахатти Анатолії і Балкан, прасеміти Ханаану, Сирії та Північної Месопотамії, пракартвели Центрального Закавказзя тощо) формується типологічно подібна релігійно-міфологічна картина світу, серцевиною якої був культ родючості та три центральні постаті: небесний Бог-Бик, його дружина Велика Богиня Мати-Земля та підземний чи підземно-водний Дракон-Змій".

Типологічно подібну, але за змістом дещо відмінну від давньоземлеробської передньоазійсько-східноземноморської, релігійно-міфологічну модель Всесвіту знаходимо і у індоєвропейців неолітичної доби. Тут ми також, згідно з сучасними реконструкціями, зок-

³⁰ Юнг К. Архетип и символ. — М., 1991. — С. 97–128.

³¹ Чмихов Н.А. Истоки язычества Руси. — К., 1990. — С. 278–300.

³² Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 222–223.

³³ Збенович В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 20–34.

³⁴ Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М., 1977. — С. 110.

³⁵ Берзин Э.О. Социально-культурные изменения в Передней Азии и Юго-Восточной Европе в IV — III тыс. до н.э. // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — Ч.3. — М., 1989. — С. 11–13.

рема виконаними В.Н.Топоровим та В.В.Івановим бачимо на початковій, протонеолітично-ранньонеолітичній стадії, ті ж три світи та їхні сакральні персоніфікації. Верхній світ уособлюється небесним богом, Батьком-Небом, що однаково асоціюється і з світлим, денним, сяючим, і з темним (наприклад, із грозовим станом). На рівні середнього світу йому відповідає жіноче божество, яке запліднюється дощовими зливами чи сонячним промінням: Богиня Мати-Земля. На рівні нижнього світу небесному божеству протистоїть Дракон-Змій, який пов'язується також із підземним світом померлих. Цей Змій підземних вод викрадає худобу та богиню-жінку. Небесний бог вступає з ним у двобій, перемагає, заганяючи знов у морок підземелля, визволяє богиню і бере з нею священний шлюб.

Все це, у відповідності як до господарчо-культурних реалій неолітичної доби, так і трансформованих у відповідності до нових умов персоніфікацій ахетипів колективного безсвідомого, є дуже подібним у двох типах суспільств, про які йдеться: поліетнічному середовищі землеробів-тваринників передньоазійсько-східносередземноморської зони та індоєвропейському масиві скотарів-землеробів степово-лісостепових ландшафтів південної частини Східної Європи. Цілоком імовірно, що світоглядна система перших, під час їхнього поширення у Дунайсько-Дністровському та Кавказькому ареалах, відіграла певну формотворчу роль у становленні нового бачення Всесвіту другими.

Між тим, при всій своїй зовнішній подібності давньоземлеробська, передньоазійсько-балканська, та давньоскотарська, північнонадчорноморсько-передкавказька, з самого початку акцентували увагу на різних, навіть протилежних аспектах взаємин між спільною для них триадою божественних постатей. Для близькосхідних протонеолітичних землеробів та їхніх нащадків і господарсько-культурних спадкоємців (аж до носіїв низки блискучих і витончених енеолітичних культур мальованої кераміки і навіть до перших, створених без участі індоєвропейського компоненту, цивілізацій, як, наприклад, Єгипетської, Шумеро-Аккадської, Мінойської на Криті, Харапської у долині Інду, перших ранньокласових суспільств Ханнану, Сирії, Фінікії, півдня Середньої Азії та Іранського нагір'я) основною була ідея священного шлюбу, який Велика Богиня однаково

вільно, як складається враження, брала з богами-персоніфікаціями верхнього і нижнього світів. Цілоком імовірно, що вже тоді склалися міфи про суперництво чи навіть боротьбу останніх між собою, але, як слушно доводить Е.О.Берзін, Дракон-Змій давньоземлеробських культур зовсім не є однозначно негативним і ворожим до людей. Нормальний виробничий цикл землеробства міг, за їхніми уявленнями, здійснюватися лише при взаємодії всіх трьох персонажів. Велика Богиня, у відповідності до пори року та пов'язаних з цим аграрних робіт і ритуалів, брала священний шлюб чи з биком-Сонцем, чи із Змієм-Водою, завдяки чому у світі циклічно відтворювалося життя, примножувалися рослини, тварини і люди.

Зовсім інший аспект спостерігаємо у праіндоєвропейській міфології, де не Богиня обирає та періодично змінює шлюбних партнерів, а навпаки, між ними точиться постійна боротьба за володіння нею. Дракон-Змій, що набуває негативних, ворожих щодо людини рис, викрадає Богиню, а Небесний Бог, переслідуючи його, перемагає, повертає до себе дрзжину. Мотив боротьби, двообою, перемоги стає провідним: справу вирішує змагання богів-чоловіків, тоді як жінці відводиться суто пасивна роль.

Така різниця в ідейно-світоглядних акцентах у межах по суті однієї релігійно-міфологічної концепції цілоком пояснюється відмінностями образу життя давньоземлеробських та давньоскотарських протонеолітично-неолітичних суспільств, хоча, зрозуміло, не вичерпуються ними. Мирний, осілий, землеробський побут, життя великими родинами, пріоритетне значення саме жіночої сфери діяльності — мотичного землеробства, ефективність якого залежала, в першу чергу, від робочих, жіночих, рук; пов'язаний з цим культ родючості і народження, естетизація побуту, зокрема декорування вжиткових речей, орнаментация кераміки, в яку закладалася і магічно-оберегова функція, організація хатнього простору — все це ставило у центр суспільної свідомості жінку та властиві їй функції. Вона — рівноправний партнер взаємин з чоловіками, має можливість сама обирати, а тому перемога у двобої між претендентами зовсім не гарантує прихильного ставлення. Сет вбиває Осіріса, але Ізіда залишається вірною останньому і забезпечує його воскресіння.

Зовсім інша ситуація характеризує спосіб життя відносно рухливих скотарів. Головне

³⁶ Іванов В.В., Топоров В.Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира. — Т. 1. — М., 1992. — С. 530—531.

³⁷ Берзин Э.О. Почему враждовали боги? // Атеистические чтения. — М., 1989. — Вып. 18. — С. 42—57.

їхнє багатство — худоба, яку треба випасати, періодично змінюючи пасовиська, а відтак і місце мешкання. А тому немає сенсу вкладати сили у естетизацію побуту; задовольняючись найпростішими речами люди особливу увагу приділяють зброї. З доместикацією коня провідна роль чоловічої, скотарської, праці ще більш зростає. Вершники-чабани, охороняючи свої стада та домівки, можуть робити сміливі наїзди на сусідів, привласнюючи їхнє майно та жінок. Відбувається формування психологічного типу войовничого, самостійного скотаря-власника, людська гідність якого ґрунтується не тільки на його походженні та родинних зв'язках, а і на особистісних, зокрема військових, якостях, як і на наявності власності — худоби. Жінці ж відводиться другорядна роль.

Як бачимо, не залежно від типу господарства протонеолітично-неолітичних суспільств першочергового значення у них набуває особистість, що знаходить відображення у духовній культурі, реалізуючись в образотворчому мистецтві, але вже із особливостями, що зумовлені світоглядними відмінностями кожної спільності. Так, з культурами степового та лісостепового ареалу Євразії, основу яких складала скотарські та скотарсько-землеробські колективи, пов'язана традиція встановлення монументальних пам'ятників з вертикальною орієнтацією, починаючи з енеолітичної доби: ямна та окуньовська кам'яна пластика, оленячі камені, скіфська скульптура, давньотюркські статуї тощо. Між окремими групами спостерігається морфологічна подібність, хоча вписати їх в єдину еволюційну схему досить важко³⁸. Аналіз іконографії та формотворчих елементів, порівняння композиційних особливостей, співставлення семантики образів з конкретними реаліями матеріальної культури і з топографією дозволяють погодитися з виділенням з усього масиву євразійської монументальної скульптури двох стилістичних традицій: південносибірської та передньоазійсько-причорноморської. Перші мають досить чітко простежені неолітичні витоки і пов'язані з носіями спеціалізовано-рибальського госпо-

дарчого типу. Перш за все це стосується кам'яної пластики окуньовської культури, яку за семантикою і формою здається коректним співставити з вішанами Кавказу та скульптурою Лепенського Виру. Відомий дослідник археології Євразії М.П.Грязнов наголошував на культовому, а не на поховальному значенні кам'яних статуй Мінусинської котловини, вбачаючи в антропоморфних личинах образи родових божеств: жіноче божество, покровителька роду, що наділена функціями богині родючості (розвинутий солярний культ). Зооантропоморфний характер скульптури говорить про зв'язок потенційної засновниці роду із тотемом-чоловіком, що є свідченням поліваріантності чоловічого та жіночого божества, яке здатне приймати будь-який вигляд. Таким чином, М.П.Грязнов встановлював тотемічну основу культових уявлень творців статуй.

Якісні світоглядні зміни відбуваються дещо пізніше, після взаємодії із носіями переважно скотарської культури, які імовірно поступово надходять із західних районів, асимілюючи з місцевим населенням. Виникає нова культура, яку власне і можна визначити стилістично як південносибірську, основу якої складає населення давнього Алтаю. Саме воно зберігає традицію встановлення монументальних пам'ятників від окуньовської епохи до скіфського часу, які в літературі отримали назву "оленячі камені"⁴². На думку Л.Р.Кизласова, розповсюдження оленячих каменів на захід (від Монголії до Причорномор'я і навіть Середньої Європи) пов'язано із міграцією у передскіфський час якоїсь степової етнічної групи із Південного Сибіру або Північно-Західної Монголії, яка і в Центральному Казахстані залишила свої поховальні пам'ятки. Хоча на семантику оленячих каменів не існує єдиної точки зору (деякі дослідники цілком обґрунтовано вбачають їх антропоморфні риси зображень, пов'язуючи їх із неолітичними витоками), більшість дослідників єдині у визначенні поховального характеру і культу померлого предка, що знайде своє продовження у давньотюркській середньовічній скульптурі.

³⁸ Кубарев В.Д. Вказ. праця. — С. 91—93.

³⁹ Довженко Н.Д., Саук В.М. О двух традициях в Евразийском монументальной скульптуре в эпоху энеолита-бронзы // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 47—48.

⁴⁰ Там само. — С. 47.

⁴¹ История Сибири. — Л., 1968.

⁴² Кубарев В.Д. Вказ. праця. — С. 120; Вадеева Э.Б. Древние изваяния Енисея. — Л., 1967. — С. 34—38.

⁴³ Кизласов Л.Р. К изучению оленных камней и менгиров // КСИА. — М., 1978. — Вып. 154. — С. 25.

⁴⁴ Волков В.В. Оленные камни Монголии. — Улан-Батор, 1981.

⁴⁵ Погляди різних вчених щодо семантики оленячих каменів див.: Кубарев В.Д. Вказ. праця. — С. 84—85.

Другу стилістичну традицію — передньоазійсько-причорноморську — стел із зображеннями антропоморфних істот більшість дослідників пов'язують із давньоіндоєвропейським населенням, якому притаманне було скотарство і відповідно формування персоніфікованого чоловічого божества. Кам'яні стели вважають зображеннями членів роду, вождів, старійшин, богів або їхніх втілень, вбачаючи в них ключовий елемент складного поховального обряду. Заслуговує на увагу думка М.О.Чмихова відносно того, що починаючи з нижньоміхайлівсько-середньостогівських кам'яні антропоморфні скульптури виконували функцію двійника померлого, уособлення "духа-пурушу". Основні риси пурушу продовжували зберігатися і в кам'яній пластиці залізного віку, у тому числі і в скіфській, але в них переважаючим ставало втілення образу світського військового правителя, що пояснюється соціальним розшаруванням.

Зважаючи на іконографічні особливості монументальної скульптури племен степового Надчорномор'я, Н.Д.Довженко доходить висновку про реліктові форми тотемістичного світогляду землеробських у своїй основі неолітичних культур Європи, що проявилися у деяких зооморфних рисах пластичних образів, близьких до Богині-Птаха. Пізніше відбулась асиміляція з поховальною практикою. Кінець кінцем все різноманіття семантичної проблематики пов'язано з виробленням суспільствами однієї макрозони універсальної поховаль-

ної практики, певної знаковості поховального обряду.

Таким чином доходимо висновку, що після перемоги неолітичної революції в її основному ареалі — на Близькому Сході, та під час поширення її здобутків на сусідні регіони, з помітною орієнтацією в одних з них на землеробство, а в інших на скотарство, початкова прото-неолітично-ранньонеолітична модель світу, пов'язаний з нею центральний міф про самовідтворення Космосу, ідейно-змістовне навантаження провідних сакральних постатей та характер взаємин між ними, так само як і етичні уявлення (по-перше, у взаєминах між чоловіком та жінкою, по-друге, між особою та суспільством) та естетичні смаки (що відбивалося, в першу чергу, в образотворчому мистецтві, літературній творчості, обрядово-ритуальних діях, музиці, танці тощо) у давньоземлеробських та давньоскотарських суспільствах набувають своїх суттєвих особливостей. Це стосується не тільки співставлення та протиставлення передньоазійсько-східносередземноморських землеробських та індоєвропейських скотарських суспільств, а й пошук в межах кожного з них варіативних відмінностей між центрами розвитку і периферійними зонами. Виявлення усталених традиційних ознак певної групи пам'яток (в системі орнаменталістики кераміки чи іконографічних особливостях антропоморфної пластики та кам'яної скульптури тощо) сприятиме визначенню культурної приналежності населення, що творило ці пам'ятки.